

גדליה אלון ז"ל

מאת

זלמן דזימיטרובסקי

אפיו המיוחד של המפעל המדעי רב המשמעות שהשאיר אחריו גדליה אלון ז"ל מיוחד לו את מקומו בהתפתחות המחקר של ההיסטוריה הישראלית בצדם של שנים מן המיוחדים שביוצרי מחקר זה והם אברהם גייגר וא. ביכלר. הראשון מן השנים סלל כידוע דרכים חדשות לחקר ההיסטוריה של ימי הבית השני, שהחשובה והעיקרית שבהן היא העמדת יצירתה הספרותית של התקופה וביחוד ספרות ההלכה במרכז החקירה ההיסטורית. והיה בדבר זה חידוש רב, שהרי אף אם נזקקו לה לספרות ההלכה והפכו בה כמה וכמה מן החכמים, לא היה עיונם בה אלא לשמה, היינו לשם חקירת הספרות עצמה בלבד, ואל העיון ההיסטורי לא היו נפנים מתוכה אלא בדרך אגב ובאקראי. כך עשה צונץ וכך עשו פרנקל ואחרים, עד שבא גייגר ועשה את ההלכה אספקלריה לכל חיי התקופה. בחריפות רבה גילה את החוטים הנסתרים המקשרים בין התפתחותה של ההלכה להתפתחות ההיסטורית-המדינית הפנימית, או מה שנכון יותר על דעת גייגר, את השפעתה של ההתפתחות ההיסטורית על התהוותה של ההלכה, וכך העמיד את ההתעצמות ההלכית-תורנית, שלא היתה בעיני החכמים אלא התעצמות דתית גרידא, נטולה מחיי המעשה, במרכז ההתעצמות המדינית-היסטורית.

ואף על פי שלא הודו לו חכמים לגייגר ברוב ההלכות הפסוקות שעמו, מכל מקום הודו לו בספקותיו, ואין לך כיום אדם שעסקו בתקופת הבית השני שיהא פוטר את עצמו מלעיין בשאלת "ההלכה הקדומה" מתוך שאינה אלא ענין ספרותי ולא היסטורי. אולם, אף על פי שעמד גייגר על ערכה של ההלכה כאמצעי למחקר ההיסטורי, הרי גברה עליו ידה של ההלכה וגרמו לו נטיות אישיות סובייקטיביות שתצמצם התעניינותו בתחומי היסטוריה הגובלים עם ההלכה בלבד — במעמדות השליטים, הצדוקים והפרושים, טובעי מטבעותיה של ההלכה ויוצקי דפוסיה ובגדולי אנשי הרוח בעלי התריסין במלחמתה של תורה.

בקיום כלליים משכה שיטה זו עד ימיו של ביכלר, שהרי אף גריץ, וייס, הלוי ואחרים לא מצאו בהלכה אלא הדים להתרחשות ההיסטורית שבמעמדות מיוחדים שבעם, בעלי הזיקה הישירה להלכה. בא ביכלר והראה שאף חיייהם של המעמדות האחרים, שאינם עומדים בראש ואינם שואפים לשלטון באומה, משתקפים באופן ברור בהלכה, שאף ההאבקות החברתית-סוציאלית של התקופה תלויה במידה מכרעת ברמה הרוחנית. החקלאי הכפרי והאומן העירוני, מקורות מרוחקים שאפיים ההיסטורי מטושטט ומעומם ביותר.

וראוים הדברים להאמר אף לגבי ביכלר, אף על פי שנחלקו עליו חבריו בכמה וכמה מדבריו, הרי הכל מודים שהוא פתח את שערי ההלכה לרווחה בפני המחקר ההיסטורי ושימש דוגמה בשקידתו הגדולה באסיפת החמר מכל נדחי הספרות התלמודית והמדרשית ובקירוב מקורות מרוחקים שאפיים ההיסטורי מטושטט ומעומעם ביותר.

מדמה אני שמבין כל חוקרי ימי הבית השני אלון הוא ממשיכה המובהק של הדרך

סללו שני החכמים ההם. יתר על כן, במידה ידועה היהו ממזג את העיקרים הטובים שאתה מוצא בשניהם. בדיקה מעמיקה והעזה בהסקת מסקנות כפי שהן מתחייבות על ידי העיון — כדרך שאתה מוצא אצל הראשון. שקידה עצומה ובקשה ללא ליאות אחרי כל פרט קטן שבהלכה ושבאגדה שנתגלגלו במקרה ושלא במקרה לאחד מן המקורות משלנו או משל חיצונים, קירוב רחוקים ומציאת זיקתם המשותפת אל ההתרחשות ההיסטורית — כל אלו כדרך שאתה מוצא אצל השני. וכל מי שמצוי אצל מחקריו של ביכלר ידע מה משמעו של דבר, שאלון הצליח ברוב בקיאותו ועיונו להוסיף מקורות חדשים אף בענינים שהפך בהם הלה כמה פעמים. ואולם את שחשוב ביותר הריהי התפיסה החדשה של ההלכה שהוא מעלה בכל מחקריו, שהרי אם אצל השנים הראשונים אין ההלכה אלא כלי ואמצעי שעל ידם בנו את בנין ההיסטוריה הרי אצל אלון ההלכה עצמה בהבנתה הנכונה היא ההיסטוריה, כי ההלכה משתלבת ומתמזגת בכל מסכת החיים. היא היחידה שמלכדת בקרבה את כל זרמי הרוח שבאומה, את כל נגודי ההשקפות הדתיות ואת כל השאיפות והרצונות הארציים. „גופה של ההלכה ורוחה ממוזגים הם מיסודה של הדתיות ומשל תיקון חייה הישוביים (בכל היקפם) של האומה כאחד“. כיוצא בכך לא היו על דעתו החכמים נושאי ההלכה אנשים שנצטמצמו בד' אמות של הלכה, ונטולים מחיי הציבור שביקשו לפטור את עצמם מכל אחריות מדינית ולאומית. כשם שהעלו כמה מן החוקרים, אלא כשם שההלכה אומרת דברה ונותנת אותותיה בכל מרחבי החיים כך גם החכמים מעורבים הם בציבור ופועלים עליו, ועל כן לדעתו „יש לנו לראות בדרך כלל את תולדות היהדות בתקופה שאנו דנים בה [היינו מראשית הכבוש הרומאי ועד בר כוכבא] בכל התחומים כולם כמשקפות את ההיסטוריה של הפרושים“.

אין אפוא תימא בדבר ששיקע אלון את מרבית עיונו בחקר ספרות ההלכה כדי לפתוח פתח להבנת התקופה בכללותה על כל המתרחש בה, ובמקצוע זה הריהו מחדש יסודי הלכות שיש להתעכב עליהן בקצרה.

בשורת מאמרים העוסקת בדיני טומאה וטהרה (כגון „טומאת נכרים“, „תחומן של הלכות טהרה“, „שנתפרסמו ברבעון „תרביץ““) מעביר אלון תחת שבת הבקרת את המסקנות שהעלה ביכלר בפרשה זו. שיטתו הכוללת של הלה מבקשת לצמצם ולהגביל את זמנן של הלכות אלו שלא נתכוונו, לדעתו, אלא להרחיק את ישראל מן הנכרים, לסוף ימי הבית השני, ולא נתכוונה ההלכה אלא כנגד הרומאים ועוזריהם מן המדינות השכנות שעמדו להלחם עמהם. ובכלל אין טומאה זו מעיקרה טומאת גופם ועצמם של נכרים אלא גזירה שגורו עליהם מפני שהם בוועלי נידות. ולא זו בלבד שטומאה זו מצומצמת היא בזמנה ובמהותה אלא שגם בחיי המעשה היו תוצאותיה מועטות, שהרי אין דיני הטומאה נוגעים אלא לקדשים בלבד. אין כמובן צורך להוסיף דברים כדי להראות שמסקנותיו של ביכלר אינן נוגעות בשאלה הלכתית-דתית גרידא, שהרי מדעתו יש ללמד גם על כל פרשת היחסים שבין יהודי הארץ לתושבי הארץ הזרים ולאומות בכלל, בחריצות רבה ובחריפות המיוחדת לו בודק אלון מחדש את כל הפרשה ואגב סתירת שיטתו של ביכלר הריהו מעלה את שיטתו שלו, שאיני מביא כאן את תמציתה אלא כדי ללמד מן הפרט על כלל תפיסתו ודרכו בחקירת ההלכה. וכך הוא פוסק: „טומאת נכרים מן ההלכות הראשונות שהיו רווחות באומה ימים רבים לפני החורבן“. טומאת נכרים טומאת הגוף היא והריהי מעין הרחבת תחום טומאתה של עבודה זרה על עובדיה. והיא ששימשה גורם לטבילת גרים. ואת שחשיבותו גדולה ביחוד, טומאת נכרים גררה אחריה תוצאות ניכרות בתחום היחסים שבין יהודים לשאינם יהודים והתפתחותה היתה, שלא כדעת ביכלר, מן החמור אל הקל, היינו התנאים המדיניים והכלכליים המיוחדים ששלטו ביהודה סמוך לחורבן ולאחריו הביאו לידי ביטולן וצמצומן של כמה מן ההלכות המיוסדות על טומאת נכרים, הפקיעה מדין תורה

והעמידוה על הגזרה. מובן שאין כאן המקום לפסוק הלכה. מכל מקום הרי זו דוגמא אופיינית לדרכו של אלון במחקריו. הריהו משתדל לגלות את עקבותיה של התפתחות רצופה תוך בקשת הגורמים והתנאים הכלכליים והמדיניים שכפו התפתחות זו. אולם אין הוא גורס תמורה פתאומית אף כשאתה יכול לתלותה במאורע יוצא מגדר הרגיל. כיוצא בשיטה זו הוא מעלה גם במאמרו "תחומן של הילכות טהרה" הנ"ל, שעל ידו בקש לבסס את שיטתו ב"טומאת נכרים". אף כאן מוכיח הוא שאין הלכות אלו מאוחרות כפי שנמסרו במסרת (ברובן על ידי אמוראים) וכשם שנתקבל על דעתו של ביכלר וכמה מן החכמים, אלא שיש אף כאן שיטה מיוחדת. מימים ראשונים, שהרחיבה את דיני הטהרה על כל ישראל ואף מחוץ למקדש בניגוד לשיטה אחרת שקבעה להם לדיני הטהרה תחום מקדש וכהנים בלבד.

ובצד המחקרים המוקדשים לחקר ההלכה לפי המקורות הפנימיים הריהו מקדיש שורה של מאמרים לחקר ההלכה שבמקורות החיצוניים — ספרי הנוצרים הראשונים ופילון. המנוח מעלה כאן פרקים שלמים מפרשת ההתעצמות שנתחוללה בין היהדות לבין הנצרות בראשית ימיה. ויחד עמהם הריהו מגלה כמה וכמה הלכות עמומות שנדחו על ידי ההלכה הפרושיה הרווחת ונשתקעו במקורות החיצוניים. כגייגר בשעתו רואה אף אלון בכמה מן ההלכות הללו "הלכה ראשונה" או "הלכה קדומה שנשתקעה". אלא שהוא מעמיד את העיון בהלכה זו על בסיס אחר לגמרי, שהרי אם על דעתו של גייגר משמשת ההתעצמות הדתית והמדינית הפנימית בין הכתות שבאומה גורם עיקרי להתהוותה של ההלכה הפרושיה החדשה, הרי מחפש אלון את הגורמים במאורעות היסטוריים הקובעים את גורל כלל האומה כולה. וכיוצא בכך אף בחקר ההלכה אצל פילון, אין אלון נוטה לתלות את ההבדלים המצויים בהרצאת ההלכה שבספריו לבין שיטתה של המסרת בחסרון ידיעתו של פילון בתורה ובדלותן של התפוצות בידיעתה של תורה כדרך שעושים כמה מן החכמים. אלא שהוא מוכיח אף בדבריו את מציאותה של ההלכה הקדומה, שבטלה בעיניים של גורמים היסטוריים.

שנים מרובות השקיע אלון בחקירת תולדותיהם של סדרי הנהגת הצבור ומוסדותיו החל מראשית ימי הבית השני ועד לימי התלמוד, וכבר בתרצ"ג הריהו רומז שהוא עתיד לחבר ספר על תולדות הסנהדרין בימי הבית השני (ציון ג' ע' 306 הערה 14 ובעוד כמה מקומות). פרק ממחקר זה פרסם בשם "נשיאותו של רבן יוחנן בן זכאי" (ספר היובל לקלוזנר) בו מנסה הוא להגדיר את עמדתו של רבן יוחנן בן זכאי בקרב החכמים, את ראשית התהוותה של הסנהדרין ביבנה ואת הרקע לעלייתו מחדש של רבן גמליאל.

ב"פראירתין" (תרביץ שנה י"ג) הריהו מגולל את פרשת מעמדם של הכהנים הגדולים בסוף ימי הבית השני ואת יחסם של החכמים אליהם. ובמאמרו על "האיסטרטגים שבערי א"י בתקופה הרומית" (שם, שנה י"ד), הוא מוכיח את קיומם של סדרי הרשויות העירוניות שהיו מקובלות בערים הרומיות אף בארץ.

האחרון במאמריו בשטח זה, שהוא ללא ספק הראשון במעלה, הוא "אלין דמתמנין בכסף" (ציון שנה יב), שפרסמו אלון סמוך לפטירתו. במאמר זה מנסה אלון להעלות באופן מקיף את פרשת סדרי הרשויות המשפטיות בארץ בתקופת ירידתה של הנשיאות והתפרקות הזיקה אליה מצד הערים והקהילות המפורזות בארץ. עיקר חידושו של מאמר זה הוא ללא ספק בגילויה של מציאות מערכת סדרי בתי דין "עממיים", שהיו מתמנים כנראה ע"י הקהלות והרשויות המקומיות, ושהפקיעו את עצמם בדרך כלל מן הזיקה לדיני החכמים המקובלים.

הדים למציאות זו אנו שומעים כבר בדורה של יבנה, אולם היא מתפשטת ביחוד בימים שלאחר מרד בר כוכבא. התנאים המדיניים והדלדול הכלכלי גרמו לירידתה של הנשיאות והתרופפות המסרת של התנהגה הציבורית ודבר זה נותן ידים ליסודות מסוימים שלא מן החכמים, ביחוד ממעמד האמידים, להקים לעצמם מעין שלטון שיפוטי על הציבור. עמדתם של

מוסדות ההנהגה המסורתיים — הנשיאות ומעמד החכמים — היתה מחולקת. הנשיאים נטו לאשר מציאות זו ע"י מתן סמיכה לדיינים הדיוטות אלו. ואילו מקרב חוגי החכמים נשמעת התרסה חריפה כנגדם ודרישה של העמדת הדין על "דין תורה". כרם אין עלייתם של החוגים האריסטוקרטיים לשלטון מקרה בלבד. אלון מבאר אותה ע"י תרומתם הגדולה שלהם להבראת הישוב בימיהם של הסיווריים, משהוכשרה השעה לריסטורציה של הישוב. ולא עוד אלא שהדבר קשור גם בהתפתחות הסוציאליה הכללית בכל ערי האימפריה, שבהן מתגבש אותה שעה יתרון זכויותיהם של המעמדות האריסטוקרטיים. טבעי הוא הדבר שגם בארץ (ביחוד בערים שהיו מאורגנות לפי דוגמת הפוליס) עולים מעמדות אלו לשלטון.

הזיקה הגלויה להעלאת הרקע ההיסטורי שבספרות חז"ל נראית בבחירות גם במאמרים שאפים ההיסטורי אינו מובהק ביותר, כגון "אשכבה" (ספר הזכרון לפריימן קלאר), "בשם" (תרביץ שנה כ"א) בו מעלה הוא את זיקתה של המאגיה במזרח אל תפלתו של הכהן הגדול ביום הכיפורים, וביחוד "בניהם של חכמים" (בספר היובל לר. ג. אפשטיין).

גדליה אלון נולד בשנת 1902 בעיר קוברין, פלך גרודנא (רוסיה). אביו רבי נחמן היה בעל מלאכה, אולם תלמיד חכם מובהק, שבקיאותו בספר המורה ובעין יעקב קנתה לו שם בעיר, ואת אהבתו לתורה הוריש לבנו גדליה. את ראשית חנוכו קיבל בחדר ובישיבה הקטנה שבעיר, אולם בשנת 1914, בהיותו בן שתים עשרה, הוא עוזב את בית אבותיו והולך לישיבת סלובודקה הנודעת. ישיבתו בסלובודקה לא האריכה ימים ויחד עם הישיבה הריהו גולה למינסק ומשם לקרמנצ'וג. למרות גילו הרך מתפרסם שמו בין תלמידי הישיבה כעילוי ומתמיד ורבים מיוצאי הישיבה עדיין זוכרים אותו בראת כבוד בשמו שיצא לו אז — גדליה קוברינר. באותם הימים נתקרב באופן מיוחד אל הרב פינקל, מנהיגה הרוחני של הישיבה, שהיה ידוע בשם ה"סבא". הלה קרב את גדליה לתורת המוסר והקדיש לו "שיחות" מיוחדות, דבר שלא זכו לו אלא מצויני הישיבה הבוגרים בלבד.

עם בוא השלום חזר גדליה ב-1919 לקוברין עיר מולדתו. הימים היו ימי עלייתה של התנועה הציונית בתפוצות ישראל וגדליה נסחף מיד בכל התלהבותו אל הציונות. אולם שלא כדרך שאר טובי הצעירים שמצאו את עולמם בעסקנות ציונית בלבד מחלק הוא את זמנו לתורה ולציון. נוסע הוא לזמן מה לישיבת מיר וב-1922 הוא מחליט לחזור לסלובודקה. אולם בהגיעו לווילנה נתברר שאי אפשר להגיע לסלובודקה מחמת שיבוש הדרכים. בוילנה החליט להכין עצמו להליכה לברלין מרכז ההשכלה. אלון נכנס לגימנסיה האידישית שבעיר, ולאחר שקיבל את תעודת הבגרות יצא ב-1924 עם שני חבריו לברלין.

באותם הימים כבר הלך שמו לפניו והיה ידוע כגדול בתורה וחכמה. רבים בברלין השתדלו להקל עליו את שהייתו בעיר, אולם הוא לא מצא בה את שביקש. הסמינר של הילדסהיימר שאליו פנה לראשונה לא סיפק את רמת ידיעותיו, ואילו באוניברסיטה לא מצא אלא מדעים זרים שלא היו יכולים להשביע את נפשו היהודית, וב-1926 הריהו עולה אל האוניברסיטה העברית שנוסדה אז בירושלים.

בירושלים נתגשמו כל חלומותיו. כאן מצא פורקן להתלהבותו הלאומית שהיתה עד עכשיו כאש עצורה בעצמותיו, והריהו מתמסר לעסקנות צבורית, שהתבלטה ביחוד בשטח הבטחון וההגנה, וכאן מצא האלון קרקע דשנה לגדולו המדעי ולהבשלת פריו המבורך. והיו עסקנותו הציבורית ועבודתו המדעית שתי ממלכות שאין האחת נוגעת בחברתה, לא נתקפחה העסקנות ע"י היגיעה בתורה ולא נתמעטה שקידתו הגדולה ע"י צרכי הציבור שנטל על עצמו. אף על פי שהיה עוסק כל זמנו בתורה לא פטר עצמו מן המצוות, וכך הפכו שתי עשרות השנים של ישיבתו בארץ שלשלת של מעשים טובים בעיני אלוקים ואדם.

לפי עצם מהותו נועד להיות אחד מראשי המדברים בהקירת תקופת הבית השני, כי שלא כחוקרים שבאים אל היכל התקופה מבחוץ היה הוא בו בן בית משחר נעוריו. ספרותה הגדולה של התקופה ויצירותיה המרובות העבריות והחיצוניות היו לחם חוקו כל הימים, בהן הגה ומאהלן לא מש. אף לשונה ודרך מחשבתה של ספרות זו הפכו לעצם מעצמותו — השקלא וטריא, השאלה והתשובה, הקושיא והתירוץ היו הכלים העיקריים בהם הביע ועל ידם ביסס את דעותיו וחיידושו. ההתאבקות הגדולה הממלאת את כל דפי התלמוד, החתירה הגדולה בים של בעיות וספיקות כדי להגיע אל האמת עולות מכל שורה ושורה שהשאיו אחריו. במדה ידועה בלעו התקופה ורוחה את כל עצמותו אבל על ידי כך זכה הוא לבוא אל כל מסתריה. ברם אלון נסתלק לעולמו ואפילו חצי מלאכתו לא השלים. מכל כתביו הרבים לא הדפיס בחייו אלא מעט וחובה מוטלת להכין לדפוס ולפרסם את הכתבים הרבים שהשאיר במחקר ההיסטורי ובספרות התלמוד.

מהגולה העממית על יהודיה הפשוטים, טובי העין ונדיבי הלב, הנוגים ומאושרים כאחד, הביא את הלב החם והרגיש לקראת כל עוות בדין ופגיעה ביושר. ומליטה אם הישיבות, המצויינת בתורתה וגדוליה, שידעה להפוך את ד' אמותיה של ההלכה לעולם רוחני רחב ידיים ליהודי הגולה, הביא את האהבה הגדולה לתורה ועמלה, ומן הישיבה — את העיון המעמיק, את הבקורת ללא משוא פנים — הזכורים היטיב לקוראי "קרית ספר", שבו נדפסו רוב דברי בקורתו — ואת דרך למודה של תורה שלא היה בעיניו "אלא פתיחת שערי תורה בפני הנכנס והשראתו בעולמה של הגייתו בה, ובלשון אחר: הכשרת כח המחשבה וההבחנה של התלמיד-החבר הדרכתו והפעלתו (אף בלב) בעיון התורה לשם העלאת אמתה ומיצויה בדרך הראויה, וגבול לא ניתן כאן לא בהתחלה ולא בסוף. לעולם אין אדם "גומר" את שימושו ולימודו ולעולם אין אדם "מתחיל" מיד עם כניסתו הריהו חבר דורש לעצמו ומפשפש עצמו בהלכה". באוניברסיטה היה מבחירי דור הראשונים. נבחר במדותיו ונבחר בתורתו. יהי זכרו ברוך.